

Сўз санъатининг хар бир катта-кичик намунаси унда жозиба конунлари, талабларининг кай даражада уддаланганлиги ва адо этилганлиги билан бахоланади. Комил асарга тўғри интилиш-адибликнинг хаёт-мамот бурчи... Баркамол ижод-доимо орзулар ичра энг безовта, энг олий орзу. Шу сермашаккат йўлда бир яккол талаб-асар сюжети ибтидосидан бошлаб кизиктириш хамда таъсирлантиришнинг кучланиб бориши ва ниҳоят такдим этиладиган ошкор ёхуд ноошкор интихолардир. Сўз санъати машининг, махсулининг чинакам хаёти мутолаадан сўнг бошланади. Унинг таъсир даражаси, умрий мезонию мансублик микёси сўнгги тасвир билан хайрлашувдан кейингина тугал хисланади, белгиланади. Ана шу сониянинг ўқувчи рухига ногахоний безовталик, хижолатомуз уйгоклик, зукко нуктаи назар, яшовчан бир мадад олиб кирмоги ижодкорларнинг оромбахш ва дардчил армонидир.

Ўзбек насрида микдорий жихатдан илгор жанрлардан бўлган киссачилик хам бу мўъжизакор, азалий — абадий окибатни тез-тез ёдга тушириб туради. «Шарк юлдузи», «Ёшлик» сингари журналларнинг деярли ҳеч бир сонини илк бор чиқаётган киссасиз тасаввур кила олмайсиз. Яна хилма-хил нашрларга дуч келасиз. Муаллифлар хам хар хил: бошловчи ёки аллақачон бошлаган, халкка маълум ёки муайян жойда танилган ёзувчилар.

Киссалар кўп, лекин мавзулар, муаммолар тасвири, натижалар, муносабатлар қандай? Бу асарларнинг адабий муҳитдаги, ёзувчилар ижодидаги ўрни нечоғлик? Танкидчиликнинг талай асарларни «назари илмай», уларга бепарво қаратпи, аслида, ўринли баҳо-жавобми?.. Барча киссалар ва улар билан боғлиқ адабий ахволни қамраб олиш даъвосини қилмайдиган эндиги мулоҳазаларимиз шу ҳақдадир.

Хамма замонларнинг у ёки бу даражада эришган адабий ютуқлари турфа ва бетакрор бўлгани сингари қамчиликлар, кусурлар, ўртамиёналик хам ҳадеб бир хил, айнан содир бўлмайди. Айни чоқда анъанавийлик илгор йўналишлардагина эмас, хар қандай маҳдудликда учрайди. Шу боис бадий асар ҳалол, қатъий, холисона ва аммо ўзига ҳос танкиднинг муносабатини ҳамиша такозо этади. Шу маънода асло «бир нарса» демаслик кўпинча адабий танкиднинг эринчоғлиги, ялқовлиғигина эмас, зарур ва ҳақ гапни айтмоққа журъатсизлиги хамдир. Қолаверса, ўз одил фикрини айтиш билан ижодни, жараёни тўғри фаоллаштириш — унинг муҳим вазифаларидан бири. Асарнинг адабий танқиддан-да юксак мезбони—бу илгор тафаккурли халқимиз. Унгагина холис ҳулосалар чиқариш дарҳол ва хар вақт насиб бўлади. Танкидчи минглаб-миллионлаб ўқувчилар номидан айта олмоғи, доимо айтиши керак.

Киссада хам муваффақият ўлчови асарнинг гоъвий-бадий шаклланиши мобайнида вужудга келадиган ҳиссага, ҳиссаларнинг жозиба қучига боғлиқ. Киссанинг хам алкиссаси «осмондан» тушмайди. У шунчаки ниҳоя, яқун деган гап эмас. У асарда тугилиши, яшаши, қамолот нуктасига етиши, пировардида элга хизмат қилиши зарур. Ижоднинг муаллиф ва ўқувчилар орзу қиладиган қойилмақомлигини хам, табиийки, асар ёзиш илҳоми хамда захматининг барча-барча интизом, қонуниятларини қамраб олувчи ходиса—услуг, услубнинг қучи ва кодирлиги таъминлайди. Услубий ҳосликлар туфайли

бу жараённинг ранг-баранг имкониятлари, кўринишлари юзага чиқади.

«Кўнгул озодадур...» киссаси Хайриддин Султонов ижодининг бир пайтлар янги, иктидорига муносиб сўзи бўлган эди. Асар кизгин хаяжон, безовталиқ билан ўкилади. Фикру зикри, фаолияти, бор ташвиши, ишқий кечинмаси, хулласки, бутун қисмати Мухаммад Шариф Гулханий ва унинг «Зарбулмасал»и билан чамбарчас боғланиб кетган Гулом — замондошимиз. Ишончли киёфани тасаввуримизга жо қилади. Уни лоқайд кузатиб бўлмайди. Гуломнинг самимий фикрлаш, мушоҳадалаш тарзи бор. Унинг кечинмалари, саргузаштлари баёни орқали жамиятимизнинг турли иллатлари, турли ноқаслари ўқувчи кўз ўнгидан ўтади. Мазкур воқеалар ҳам зарбулмасалдек, Гулом умрининг киссаси ичра яна талай ибратли киссалар, масаллар, теран ўғитлар мавжуддек. Интихолар Гулханийнинг боқий ҳикмат ҳамда алкиссалари билан уйғунликда намоён бўлади. Гуломнинг оқила киз Кундузга муҳаббати, кизнинг бадном қилиниши, нобуд бўлиши, йигитнинг оилали бўлиш хусусидаги ўйи бир бўлиб классик шоир асари мазмунининг бош риштасига, «Гулханий—тарихан чекланган» дегувчи Эшмухамедов (Гуломнинг домласи). Роҳибар ва Муовин (Гулом хизмат қиладиган илм маскани бошлиқлари), Шодиёр билан Сафарбой (бойвачча, маишатпараст талабалар) сингари персонажлар «Зарбулмасал» мажозий образларининг хусусиятларига мантиқан боғланиб кетади.

«Мухаммад Шарифдан айру тушсам, ҳаётим бениҳоя бефайз, бениҳоя нурсиз бўлиб қоларди», дейди ўттиз тўққизинчи ижараси ҳам омонатлашган Гулом «аразлаган» Гулханий ҳақида. Ижарасига янги ҳамхона келиб, уй торайса-да, кўнгли кенг эканини, жамики туюрлари жойлашиши мумкинлигини ялиниб айтиб, мавлоно шоирни қолишга кўндиради. Фақирона кун кечираётган захматқаш, покдомон, ҳаёлпараст бош қахрамоннинг ўзидан икки аср илгари яшаган оташнафас шоир масалнавис билан ажиб хангомалари, баҳс-мунозаралари, гоҳ ўз сўзидан уялиб, тақсирига узрхоҳликлар билдириши унинг характериға табиий маъни беради. Улар «мехр-оқибати» замонавий воқеалар тасвирининг, Гулханий ижодий жамлаган халқ донишмандлиги намуналарининг моҳиятини чуқур хис қилдиради.

Киссада маромиға етмаган, аммо унинг жозоба қучиға жидаий путур етқазмаган жиҳатлар ҳам мавжуд. Жумладан, бош қахрамон баёни орқали гавдалантирилаётган Гулом — Кундуз севгиси, кизнинг ўлими эпизодлари чуқурлаштирилиши, мангу айрилиқ дарди тасвири Гулом характериға муҳим белгилардан бири бўлиб туриши дарқор эди. Демакки, Гулом янада кизгин образ, унинг ўз тақдири зарбулмасалининг гоъвий-эстетик қучи эса бундан ҳам таъсирчан бўлар эди.

Хайриддиннинг киссаси услуби «жамият иронияси», «тарихий ирония» (Гегель) қаби ибораларни беихтиёр эслатади (Эркин Аъзамов!шнг «Отойининг тугилган йили», «Байрамдан бошқа қунлар» асарлари ҳам шундай). Унда асосий қахрамоннинг характер, фаолият тарзи бир қарашда ҳазил-мутойиба, киноя-пичинг, истехзо-кесатиклар билан йўғрилгандек кўринади. Аммо ўқувчи бу ҳаёт, дунёқараш, фазилатлар йўлида жидлий уқубатлар, қабоҳатлар тўсик бўлиб турганини сеза боради. Мутойиба замиридаги маҳзун руҳни англайди. Шунинг учун Гуломнинг фожиаси ҳозирги жамият типик иллатларининг муҳдиш табиий мисоли бўлиб кўринади.

Замонанинг жиддий ижтимоий, маънавий-ахлокий масалаларига теран ва халол бадий муносабати Эркин Аъзамовни халкимизга яхши танитган. Ёзувчининг асарлари даврдошларимизнинг хилма-хил характер манзаралари яратилган сюжетларни ўзида мужассам этган. Муаммо ҳамда зиддиятларни кузатишдаги сергаклик, улар мохияти ва ечимини белгилашдаги адолатлилик, манзур услуб, усуллардаги махоратлилик ижодининг гоъвий-бадий кимматини таъминлаб турибди.

Кейинги йилларда адабиётимизнинг услубий рангинлигини негадир етарли тадқиқ қилмаяпмиз. Вахолангки, бутун бир ижод ёки китоб анализи асосида шу масала туриши керак. Зеро, адабий жараённинг ҳамма ҳолатлари, тушунчалари услубга бевосита дахлдор. У, аввало, мантикий, сўнг шаклий ходиса. Усиз адибнинг ижодий ўзлиги (ўзлигининг ривожи), асари(асарининг мавқеи) тўғри баҳоланмайди. Услуб асарма-исар шаклланмоғи, боймоғи, ўзгармоғи, янгиланмоғи ёхуд ижодий умр бўйи бир маромда қолмоғи мумкин.

Эркин Аъзамов ўзига хос овозга тез, «Кўк эшик» (1974) каби дастлабки ҳикояларидаёқ эга бўлди. Бадий тафаккур йўсини ва ифода манерасининг марокли, серилхом эканини, айниқса, «Отойининг тугилган йили» (1977) киссасида намоён этди.

«Байрамдан бошқа кунлар» киссаси ўша таникли, етакчи услубига ҳосдир. У айна пайтда «Отойининг тугилган йили» («Шартакилик киссаси»)га қайтишдек (улгайиб қайтишдек), образлар рухияти ва нуқтаи назар тадрижига кўра унинг мантикий давомидек (оригинал ҳаракатдаги давомидек) ўқилади.

Киссанавис олдиндан таъкидлаб қўядики, «Байрамдан бошқа кунлар» шу кеча-кундузнинг учувчиликни орзулаб, лекин ерда қолиб кетган бир йигити, унинг талай саргузаштлари ҳусусидадир. Лекин саргузаштлар айна сўзнинг етакчи маъносидаги шов-шувли ходисаю тасодифлар тафсилоти эмас, балки ҳаётимизнинг улардан қолишмас ташвишли, изтиробли, шарофатли, ҳаяжонли лавҳалари.

Кисса қунимизнинг социал, маиший, маънавий ташвиш-дардларидан баҳс этиб, муаллифнинг гоъвий максадларини рўёбга чиқара олган образларга бой. Жами воқеалар автобус ҳайдовчиси Бакир атрофида, иштирокида бўлиб ўтади. У мустақил ҳаётга қадам қўяди. Хозирги ҳақгўй, фикри пок, нияти бегараз ҳар инсон дуч келиши муқаррар бўлган сирти сирли, фусункор, ичи алдоқ, хиёнат, ҳаромхўр, бекибат оламга қириб қолади.

Номуносиб муҳитнинг қирдиқорлари тасвири сюжетда муҳим йўналишни ташкил қилади. Кўплаб эпизодлар, ҳатти-ҳаракатлар шу жиҳатдан кескин аниқлик—умумий ҳолатларни ифодаловчи намунавий яхлитлик касб этган. Бу турмуш соҳибларининг қайфиятларида лоқайдлик, эгоизм, маишатхўрлик, манфаатпарастлик ҳаёли ҳукм суради. Бу тоифа кишиларнинг уйларида, юрган йўлларида қунда байрам, қунда тантана.

Ана шу картинани Бакирнинг самимий мушоҳада-мунозаралари орқали ҳам таъсирчан тасаввур этамиз. Айтса бўладики, маккор муҳитнинг бадий таҳлили Бакирнинг Баргида билан илк учрашувидан бошланади. Бекиёс гўзал киз йигитга орзусидаги ҳаёт тимсоли, жозибадор келажакнинг вақиласи, шунинг учун «баланд дор»дек туюлса-да, унга

етишмоги осон кўчади: олдин рад жавоби берган киз тамон ташаббус кўрсатиб қолади.

Бакир хотин томоннинг уруглари, дўст-ёронлари муносабатида ясама киборлик, омонатлик, дахшатли бепарволик борлигини сеза боради. Кайнсинглиси Басирада, «енгилтагу кибр-хаволи» Сафурада миллий фазилатлардан айнишни, хаёсизликни кўради. Ўзи — хуснда тенгсиз Баргидасига шунчаки эр. Чунки ўртада «куёв»нинг борлигини хисобга ҳам олмовчи Жордес «коработир» юради. Колаверса, бир ёнда ўйнашпараст Муфтиллаю Ақобир Мирзаевич («зар бува»), бир ёнда бешарм аёллару бегамқалб Баргидаси... Улар жамиятнинг покиза икдимидан айрича яшамайди, балки бари кўшилиб олам ичра бир тубан оламини хосил қилади. Шу боис Бакир бир-бирини танитайдиган Зокир поччаси билан божаси Чиннибеклар хулқ-атворида ботиний умумийликлар топади. Узлуксиз байрамларнинг бирида бу оломоннинг тўқликка шўхлигини, худбинлиги ва риёкорлигини, инсофсизлиги ва диёнатсизлигини кузатар экан, кийналади. «...Йўқ, Бакир билган шаҳар фуқароси эмас булар, бошқа, бошқа аллақайдан офат мисол ёғилиб келган...»

Бу —мудхиш маънавий талофатни кўриб, ишонгиси келмайдиган ахволда қолган, мохиятнинг ўзгачарок бўлишига ҳам рози бўлиб, хайратини алдай олмайган холис кўнгилнинг эътирофи. Бу—кабир манзарани ёлгон идроклаш билан мавжуд хақиқатни таъсирчан тасвирлаш санъати. Шу тарика «там-там» нусхаларнинг, «қунда-шунда»ларнинг умумлашма образи қизилади. Миллий ифтихор туйғусидан бенаиб, халқнинг обрўйига доғ тўдалар кўз олдингизга келади. «Булар ҳамма нарсага бепарво, ҳамма нарсага ёвузона шубҳа билан қарайди, ҳеч бир миллатни, ҳеч бир эътиқодни тан олмайди. Булар— насл-насаби бетайин, миллати қуйка харомзодалар... Буларнинг ягона эътиқоди, ягона худоси — бугун, бугун, бугун, ўзим, ўзим, ўғлим... Жордеслар, анрилар, сюзанлар...»

Бакир теғрасидагиларнинг одат, қилиқ, аъмолларини гурур ва виждон мезонидан ўтқаради. Идроқи, баҳолари қитобхонга маъқул келади. Тубанлик тузогидан қутилиш душворлигининг тасвири қахрамон қиёфасини қонли, ишончли гавдалантирган: қочай деса, «байрам аҳли мафтункор тикилган» барносини кўзи қиймайди, шу қадар қиройлининг қайта насиб этмаслигидан қўрқади; баъзан ўзини қандайдир фитначилар тўдасига тушиб қолган, ўйиндан қичишнинг эса қонуни беомондек туюлади. Ўзга бир муҳим сабаб —қатта пул қарз олганлиги. Уққибоев деган қаллоб автобусининг қассасидан қарз топиб, ишини "судга оширганда» бошқа «Уққибоев»—божаси Чиннибек зўрга қигилган тўрт қинг билан уни «қутқариб қолган».

Автор мавқеининг оқилоналиги Сафура образини яратишда қам бўртиб қўринади. Айниқса, унинг ўз тилидан изтиробга тўла ички дунёси очилади. Маишатпарасглик авж олган, номусни топтаб-топтатиб юришлиқ эркинлик саналган давраларда бадномлар ҳам, бадном этганлар ҳам хор бўлади ё нафратга қолади. Сафура тақдирининг энг зарур қозиб қояси шу.

Сафура нутқида ажнабий сўзлар қоришмасининг тез-тез ишлатилиши ёки Бакир томонидан ушбу қолнинг эсланишлари, воқеалар мобайнида қох-қох бекатлар номларининг эълон қилиниши, қинақам байрамда («аллақандай мамлақатнинг ва

Бакирнинг миллий мустакилликка эришган куни» ва китобхоннинг ҳам байрамида) автобуснинг гўё канот чикариб учокка айланиши гоъвий-бадий тахлилга жило бериб турибди.

Э. Аъзамов кўпинча ифода тарзидаги мавзуга мос дардчил шўхчанлик, умумийни намоиш қилишга муносиб аниқлик, мураккаб туйғу кўзговчи соддалик, қутилмаган хулосали одатийлик тасвири туфайли муваффақиятга эришади. Кўринадики, бунда ирония ўзига хос миллий ва тамоман ўзини оклаган. Зеро, давр ва калб манзараларига зийрак қарамок, мохияту муаммони теран англамок, ҳалол ва барқарор фикрлар айтмок иктидорнинг яшовчанлигини таъминлайди. Шундагина ижод маҳсули ўй-хисларни поклаб, қайга қуриб яшайверади, шундагина шуурларда асл байрамлар мўл бўлади.

Жамият ривожига тўскинлик қилувчи қусурларга мурасасш бадий муносабат билдириш илгор адабиётга мудом хос бўлган. Турмуш тарзимизнинг жадал тараккиётига монелик кўрсатаётган иллатларни баралла фош этувчи асарлар яратиш муаммоси ёзувчилар олдига гоъят актуал вазифалар юклаб келади. Давр ҳамиша адиблар ва адабиётшунослардан туб бурилишлар ходисаларини чуқур идрок этишни, хаёт ҳақиқатларига тик, дадил қарашни талаб этади.

Ўзбек адабиётининг кейинги йилларда яратилган ўнлаб киссалари қахрамонлари эл-юртимизда рўй бераётган ҳалокатли ходисаларга ва нуқсонларга қарши чиқадилар, уларни бартараф этиш гоъсини илгари сурадилар. Бирок муаллифлар кўпинча масалани батафсил, санъатқорона, чуқур пафос билан ёрита олмайдилар.

Кўп йиллар бурун нисбатан бахслирок ўқилган бир кисса «Қора дўлана» бўлган эди. Унинг муваффақиятли жихатларини тан олмок керак. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг давра суҳбатига адабиётшунос Р. Қўчқоров профессор О. Тоғаевнинг кисса хусусидаги фикрларига ҳақли эътироз билдириб, асар камчиликларшш, асосан, тўғри кўрсатади. Омон Матжоннинг фикрича эса, «...ёшларнинг қишлоқлардан шаҳарга, марказга бориши кўпроқ сезилаётир. Бу асар шаҳарда қишилар ўз қиёфаларини сақлаш учун қишлоқдагидан ўзгача, алоҳида муҳитда қурашиши кераклиги ҳақидаги огоҳ қиссадир».

Адабиётнинг бу йўналишдаги огоҳига маънавий эҳтиёж ҳаёли туркман адиби Туркиш Жумагелдиевнинг «Қочиш» номли романини эслатади: қишлоқ ҳўжалиги, хусусан, пахта ишининг баъзи жойларда қожиали меҳнатга айланганидан, зада бўлган қизларнинг шаҳарда паноҳ излашидан, шаҳарда ҳам уларни мураккаб муҳит қутиб турганидан қелиб қиқувчи гоъялар, бадий ечим—огоҳлик қалбимизда узок, беором яшаб қолади.

«Қора дўлана» қиссаси воқеалари қишлоқда бошланиб, асосан, шаҳарда кечади. Табиатнинг сулув гўшасида содир бўлган завқли ишқий адашув гавжум Тошкентда яшаётган айрим қишилардаги имонсизлик, мешчанлик, ёвузлик қуршовида тобора мудхишлашиб боради. Театр ва рассомчилик институти студенти, артист-отарчи Нурбек Ширинни алдаб кетади. Йигит бу қизга қонуний уйланишни, қишлоқига қайтишни эп кўрмайди. У «жаннатдай ҳаётни тасаввур» этади, «тақир ерга тушган уругдай кўқармай» қолишдан кўркади.

Унингча, «кудратли одамларга кишлок торлик килади». Нурбекнинг омади юришаётган кезде номуси поймол этилган кизнинг уни кидириб топиб келиши ортикча бўлади. Шундан сўнг воқеалар оқими тезлашади.

Ёзувчи содда, бокира Ширинни илк лавхаларда анча ёркин ифодалайди. Аммо характернинг ўзгаришларини, унда бошланган кийинчиликнинг аломатларини чуқур драматизми билан оча олмайди. Канча каллобликларга дуч келмасин, кизда Нурбек садокатига ишончсизлик ўйгонмайди. Вахолангки, шубха—инсоннинг (айникса Шириндаги вазиятнинг) энг тез, ларзакор вужудга келувчи туйғуси эди. Киз изтиробга тушмайди. Помоеън бўлиши табиий бўлган энг мураккаб вазиятларни (чунончи, хомилдорликнинг аён бўлиши, хомилани олдириш харакати, такрор-такрор алданишдаги кечинмаларни) ёзувчи «ўнгина баён килиб кўя қолади. Шириннинг Нурбекка муносабати зиддиятли тус олмаганидек (гарчанд шундай бўлмоғи лозим бўлса-да), меҳр-мухаббатга ҳам тўлик эмас. Киз гўё ўз кўргуликларига лоқайд ва бепарво. Мавжуд тасвирдан унинг ахволи аянчли кўринмайди, Рухиятнинг манзарасини тасаввур эттиришдаги сусткашлик бекарор Нурбек киёфаси тасвирида ҳам бор. Ширин шаҳарга келгач, дастлаб учраган одам —бетамиз милиционер Саийдалимининг Нурбек хийласи муносабати билан киссада тагин пайдо бўлиши сунъийдир. Нурбекнинг Ширинни «айб» устида кўлга тушириш учун уринишларига, хотини Муборакнинг хиёнатига ўхшаш воқеалар зўраки тезлашади. Шу тарика муҳим йўналиш изчиллигидаги узилишлар, зарур ички олам ҳолатлари тасвирига эътиборсизлик, булар ўрнига воқеаларни калаштириш бадиий ечим таъсир қувватини сусайтиради. Тўғри, ўқувчи бошдан-охир мавзунинг ахамиятини, муаллифнинг дадиллигини, маҳоратини фаҳмлаб туради. Образлар ҳаётий асоснинг калбаки эмаслигига, бундаин нурбеклар, эшим зўрлар, амруллолар, назар пишиқлар, мубораклар, ҳамидалар ҳаётимизда кўплигага шубха қилмайди. Лекин ўқувчи уларнинг жамиятимиз моддий-маънавий фаровонлигига етказётган ситамларини бутун даҳшати билан ҳис қилмайди, ларзага келмайди. Хаяжони, безовталиги, нафрат ҳисси узок дамларга чўзилмайди. Йўкса, дунёда хирсини қондирмок истаган нобакор отанинг ўз кизига рўпара келиши мисол қабих фожиа бўлмаса керак!

Бир пайтлар Чингиз Айтматов ёзган эдики, мабодо асар китобхон қалбини хаяжонга сололмаса, унинг яхшилик ва ёмонлик тўғрисидаги фикрини ўткирлаштира олмаса, унда қандай ўта фойдали, ўта муҳим фикрлар изхор этилмасин, ҳали бу санъат эмас. Негаки «жаҳон жозиба (тортув) қонунини мёнсимаслик мумкин бўлмагани қабиле санъатнинг бу қонунини ҳам назар-писанд этмаслик мумкин эмас...».

«Оқдарё-Қорадарё...» (Орзиқул Эргашев), «Қора гуруҳ» (Фарида Қорақулова), «Сурнай наволари» (Раҳимжон Отаев), «Қорраҳада қолган бола» (Алишер Мақсумов) ва бошқа талай қиссаларни ўқиганда шахсан ўзим қониқиб қолганимни туймадим. Бунинг сабабларини, Ч. Айтматов баён қилган нуқтаи назар орқалигина тўғри аниқлаш мумкин. Улардаги асосий образлар, марказий гоё-мақсадлар ривожини қилганимни ўзига ром эта бормайди. Шуурингизни оҳанрабодек банд этгучи қаҳрамон ва талқинчи кўрмайсиз. Бадиий маҳоратнинг саёзлиги туфайли асардаги ҳаётни унинг ичида туриб эмас жуда йироқда туриб қузатасиз. Бинобарин, оқибатни қизиқиб, берилиб, хаяжонланиб, сабрсизлик билан қутмайсиз. Асар билан лоқайд, осон хайрлашасиз.

Менгзиё Сафаров «Айришоҳ» номли киссасида бугунги инсоннинг табиатга муносабатидаги кўринишларини каламга олади. Асарнинг етакчи мазмун чизигида ўрмончи Суяр Суюн ва Айришоҳ (нар наваз — эркак бугу) образлари туради. Анчайин марокди тасвир яратилган. Тўғридан-тўғри воқеалар билан хотирот-мушоҳада воқеалари, одамлар турмуши, лавҳалари билан бугулар, Сезгир деган ит иштирокидаги холат-ходисалар кетма-кет акс этади. М. Сафаров услубида тоғ, ўрмон, дала-дашт, гиёҳлару жониворларни кузатишдаги теранлик диққатни тортади. Кўрикхона вакилларининг Айришоҳга, бугуларнинг одамларга муносабатини ёзувчи назардан кочирмайди. Бугулар «нутки», «хаёли»нинг киска, равон, дангал баён тарзи ҳам, қахрамонлар фикр-ўйларининг фалсафийлиги ҳам кисса мавзуи ва сюжетида ярашиқ. Лекин баъзан қахрамон кайфиятини, кечинмасини сунъийлаштириб юборади ёзувчи. Ортикча лиризм, публицистик рух образларни хаётийрок чизиш учун зарур ўринларни ишгол этади. Натижада айрим образлар «китобийлик»дан нарига ўтмайди.

Кўрикхона директори Раҳмат Аҳадов ҳаракатлардамас, киска-киска тавсифларда берилгани сабабли асар охирига қадар мавҳумлигича келади. Сулув сиймоси Суяр Суюн хотираси орқали яхши таассурот беради-ю, ўзга образ — Ойновот уни тўлдиришга, давомлатишга атайлаб йўналтирилади. Атайлаб у ҳам фарзандсизлик азобида маҳкум қилинади.

Автор замонамиздаги табиатга нисбатан ваҳшийликнинг шарпасига асар охиригача ишора изҳор этади. Масалан, Айришоҳ уч тарафи тоғ билан ўралган жойда одамлар бугулар, устига тош думалатаётган, найза санчаётган, ҳалок бўлганларини олиб кетаётган, бугуларни тириклай қабоб қилаётган суратни кўради. Инсонга ишончсизлигини она бугу тез-тез такрорлайди. Аҳадов, Суяр Суюн табиат муҳофазасизлигидан ва одамларнинг шавқатсиз бўлиб кетганлигидан кўп нолишади. Директор хонгуллар гўзаллиги Чингизни даҳшатга солгани, Чингиздан-қу омон қолгани, аммо ном-нишонсиз чингизлар дастидан қирлиб кетаётганини айтади. Ёзувчи туш усулини ортик даражада қўллаб, яна шубҳани ифода этади. Ойновотнинг эри билан тоққа қелган Ботирдан хавотирланиб бир гал Суяр Суюн, бир бор Ойновот туш кўради. Охири Суяр Суюн туши «боб»га айланади. Нихоят, Ботирнинг, аслида, шундай мақсади пўлгани, яхншлар таассуроти туфайли аҳдидан қайтгани маълум оўлади. Етакчи образлар кайфиятидан қелиб қикиб, Ботирдан шубҳага асос излайди—топмайди. Ботир нега ўзгариши керак, ўзгариш содир бўлаяптими — билмайди. Шунинг учун унинг Лйри шохни ўлдириши мумкинлиги тўғрисидаги гумон пучга қикиши, яъни хотима аҳамиятсиз кўринади.

Она-табиат неъматларининг қадрига масъуллик туйғуси Маматкул Ҳазраткуловнинг «Кўккўл» киссасида ўзбек Ботирнинг озор кизи Гулгунага бўлган муҳаббатига ҳамоҳанг талкин этилади. Қардош диёр ҳамда унинг ажиб манзарасига, одамлари қалбига эҳтиром ва ҳавасни севги билан муштаракликда идрок этган ёзувчи бунинг хаётий эканига ишонтира олади. Бир қарашда асар фақат ишқий мавзуда битилгандек. Аслида, тўла эзгулик, севгидан ҳам кенг гоё сўнги саҳифаларда аён бўлади: Гулгуна машҳур рассомнинг кизи эмас, турмуш ўртоғи экан. Ботирнинг дардини билишса-да, қадрдонларча самимият, олижаноблик намунасини кўрсатаётган Жамолзода ва Гулгунанинг, ёқимли феъл-атвор эгаси Ботирнинг маънавий оламлари муаллиф меҳр

билан чизган дилбар Кўккўлнинг ўзига ўхшаб кетади. Унут бўлаётган меҳр-окибатни ўйлаймиз.

Бадиий сўзнииг йўл-йўриклари, бепоён имкониятларидан тахсил берувчи адабий назарий коида ва тушунчалар ҳам, китобхонларнинг илгор мушоҳада тарзи ва дид даражаси ҳам асарни баҳолаш чогида жиддий тақозоларга айланади. Афсус, сўз санъатига бўлган хақиқий талабларни кўпинча бирёклама, ўртамиёна, диккинафас нуктаи назарга алмаштириб юборамиз. Кўпдан буён асарларни уларнинг муаммосига, мавзуига, кайсидир ибратли воқеаси ва қахрамонига қараб тавсифлаш одат тусига кирди. Бадиий санъатлар, маҳорат масаласи эътибордан четда турибди. Фойдали, олижаноб фикрдаги журъатга маҳлиё бўлиб (чунки бунга зор, чанкок эдик, хар фойдали фикрни санъаткорлик билан тасвирлашдек талабнинг ижросини эсдан чиқариб қўямиз.

Ёзувчидаги ўзгаларга муҳим гап айтиш истагининг (тўғрироғи, дардининг) қай йўсинда амалга ошгани, не самара берганини кузатиш ўринлидир. Зеро, кўп киссанависларнинг «ўз хунарларида нўнок» лиги (Кодирий) масаланинг шу томони билан изоҳланади.

Навбатдаги мулоҳазани Набижон Бокийнинг «Бир муҳаббат киссаси» номли киссасига қаратайлик. Чорбогининг кунботарида ертўланишин яшаётган бува. Тошкентга яна бир марта бормокни, Адила рози бўлса, олиб келиб тўй қилмокни хоҳлаётган неварра. Бува унга — Жамолга бир халта олтин беради. Ўзини ўлимга маҳкум этаётган буваси, энасининг айтишича, олдин шўроларга, сўнг босмачига қарши урушган, негадир «қизилларни сўкиб қўйган-у», узок қамалиб қелган.

Кисса марокли бошланади. Ёш ёзувчининг соддадиллиги, қисқалик сари интилиши талай саҳифларда сезилиб туради. Бирок эпизодларнинг баъзида мантқан саёзлиги, гоҳ снйқа, гоҳ ортиқчалиги, қахрамонлар дунёқарашини очиш иккинчи планга тушиб қолгани фазилатларни қўмиб кегади, ҳаракатлар муштараклиги бузилади. Бунинг устига хотима арафасида бошланувчи олгов-далговлар суръатига ақл бовар қилмайди. Образлар табиий эмас. Ҳаракатлар, ҳаёллар, туйғуларда сунъийлик билиниб туради.

Сюжет ришталарига алоқасиз фикрларни асарга ўринсиз тикиштирмоқдан наф борми? — «Бурчак-бурчакларда турфа хил эрқаклар турфа хил хотинларнинг бўлик сонларини уқалаб ўтиришарди...». «У бир қарашда ижобий қахрамонга ўхшарди». Қали ўзлари қиёфасига қўра бадиий таниқ бўлмаган замонавий персонажларга архаик сўзлар воситасида умумлашма имо-ишоралар бермок эриш, мубхам туюлмайди?

Шу қаби барча сабаблар бириқиб маҳкумлиқ, зўрақилиқни қучайтиради. Жамол, Адила ва ўзгаларнинг қимлигини, киссадан хисса ва мурод-мақсаднинг нималигини хис қилмок мушкул, жоқибасиз кечади.

Таниқли адиб Тохир Малиқнинг «Алвидо, болалиқ» асарини давримизнинг сўз саънатига даҳлдор тақозоларисиз изоҳлаш мушкул. Зеро, ёзувчининг эзгу хислат ва туйғуларнинг қўламига, қамалига ҳалал бераётган жинойтчилик фактини бадиий рўй-рост очиқ ташлашга интилиши самарали бўлган.

Асрор санъатни пул топиш манбаига айлантирган отасининг, истаганча эркин, одамларни кўркитиш эвазига яшаш йўлини танлаган, камалиб чиккан Камариддиннинг таъсирлари аро яшайди. Камариддин учун «энг катта нохаклик — тирик етимлик. Бошка нохакликлар шундан келиб чикаверади». ПТУ га мажбуран жўнатилиб, ўзини бошқаларга нокерак санаган Салим бўлса, порахўрлардан, бойваччалардан ўч олиш шаштидан сўнгги нафасигача кайтмайди. Тохир Малик шарт-шароитнинг тарбиявий ролини астойдил ифодалайди. Болаликни, умрни издан чиказадиган кабохат, котиллик онининг етилиш жараёнини, бунинг туб илдизини хакконий фош этади. Жиноят сабабчиларининг, айникса, Асрорнинг кечинмалари маромини авж нуктасига кадар муваффакиятли чизади. Бирозгина шаклий чўзикликни, баъзи образлардаги юзакиликни хисобга олмаганда, «Алвидо, болалик» мавзуси, бугунги ёшлар хаётининг долзарб масаласига доирлиги, гоёвий-бадий пишиклигига кўра кимматлидир. Унда хам энг мухим адабий вазифанинг — ўқувчини асосий фикрларга «тайёрлаш» нинг, яхлит ва кизгин жозиба хамда таассуротларни вужудга келтиришнинг бир охангда бахолаб бўлмайдиган натижаларини кўриш мумкин.

«Литературная газета»сида Чингиз Айтматов ва жахонга машхур япон адиби Кэндзабуро Оэ билан сухбат босилиб, унда ёзувчи Чингиз Айтматов ўзининг швецариялик ношири билан мулокоти чогида ўттиз йил аввал ёзгани — «Юзма-юз» повестидаги, «Бўронли Едигей» романидаги маромига етмаган, рост аксини топмаган ечимларни бирданига пайкаб колганини, натижада мазкур асарларига кўшимча сахифалар, ўзгартишлар киритганини хикоя килади. Адабиёт оламининг буюк санъаткорлари тажрибасида камдан-кам учрайдиган бу ходиса «жозиба конуни»нииг етакчилик мавкеини, бадий асар алкиссасига масъулликнинг накадар юксак талаб эканини тасдиклайди.

Бинобарин, баркамол махорат, нафосат, жозибаторлик насиб этган сўз санъати намуналаригана гоёвий-бадий ечимлари салмоги ва кудрати билан китобхонларга хайрат бахшида этади. Уларнинг шуурида, тасаввурида яшайди, уларга хамиша хамнафас бўлиб колади.

Тохир Шермуродов

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1990 йил 27 апрель.